ڊاڪٽر گل حسن لغاري

”اسرارِ خوديءَ“ جو مطالعو

علامہ ڊاڪٽر محمد اقبال جي فارسي مثنوي ”اسرار خوديءَ“ پهريون دفعو سال 1915ع ۾ لاهور مان شايع ٿي. علامہ اقبال مرحوم ”اسرار خوديءَ“ لاءِ لکي ٿو.

” هي مثنوي ٻن سالن ۾ لکي ويئي، پر ڪيترن ئي مهينن گذرڻ بعد طبيعت لکڻ لاءِ مائل ٿيندي هئي، هيءَ مثنوي ڪجهہ آچر جي ڏينهن ۽ بعضي بيخوابيءِ جي راتين جو نتيجو آهي “

”اسرار خوديءَ“ ۾ علامہ اقبال پنهنجي فلسفي جي مرڪزي خيال ... يعني نظريہ خودي کي پيش ڪيو آهي. ”خودي“ مان مراد پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ آهي ۽ جنهن پاڻ کي سڃاتو، ان خدا کي سڃاتو.

هن مثنويءَ ۾ علامہ اقبال، حڪيم افلاطون ۽ ان جي هم خيال صوفين جي مذمت ڪئي آهي، ڇو تہ انهن عملي زندگيءَ جي فڪر کي حقيقت پسنديءَ جي نگاهہ سان پيش نہ ڪيو آهي. ايتري قدر جو هن خواجہ حافظ شيرازيءِ کي بہ نہ بخشيو:

بي اياز از محفل حافظ گذر
الحذر از گوسفندان الحذر

علامہ اقبال جو مقصد اهو هو تہ حافظ شيرازي جي شاعري، زندگيءَ جي قوت کي ڪمزور ۽ پست ڪرڻ جي رجحان مان ڀرپور آهي ۽ اهو

قومي اعتبار کان نقصان ڏھ آهي! ان ڪري اقبال جي خلاف اخبارن ۽ رسالن ۾ ڪافي ڪجھ لکيو ويو، جنهن ۾ علامہ مرحوم جي دوست خواجہ حسن نظامي مرحوم بہ حصو ورتو. اقبال جي نظريہ خوديءَ کي "انانيت" ۽ تڪبر سمجهيو ويو: پيرزاده مظفر احمد "فضلي" جي مثنوي، "رازِ بيخودي" جي نالي سان 1918ع ۾ دهليءَ مان شايع ٿي. اها مثنوي، 114 صفحن تي مشتمل هئي، جنهن ۾ افلاطون ۽ حافظ شيرازيءَ جي تعريف ٿيل هئي ۽ علامہ اقبال حافظ شيرازيءَ لاءِ ("بُز" ۽ "گوسفند"، جا جيڪي لفظ استعمال ڪيا هئا، تن جي جواب ۾ اقبال لاءِ "شغال" ۽ "خر" جا لفظ استعمال ڪيا. پر ڪٿي ڪٿي تہ ڪيس دشمن اسلام ۽ رهزن اسلام جو خطاب ڏنو ويو. انهيءَ پيرزاده "فضلي" جي مثنوي جي جواب ۾ شمس العلماء مولانا اسلم جيراج پوري تنقيدي مضمون لکيو. جيڪو رسالي "جوهر" جي اقبال نمبر ۾ شايع ٿيو. فضليءَ جي مثنوي خود اقبال جي نظر مان گذري ۽ پنهنجي هڪ خط مورخہ 20 جنوري 1925ع ۾ ان بابت لکي ٿو.

"پيرزاده صاحب جي مثنوي جو حال مون کي معلوم آهي. هندستان جي مسلمانن جي دل ۽ دماغ تي عجمي تصوف غالب آهي. اهي عربيت جي تخيلات کي سمجهڻ کان قاصر آهن. آئون تہ هڪ معمولي انسان آهيان. مون کي يقين آهي تہ جيڪڏهن نبي ڪريم صلي اللہ وعليہ وسلم ٻيهر اچي، هن ملڪ ۾ اسلام جي تعليم ڏين تہ هن ملڪ جا

ماڻهو پنهنجي موجوده ڪيفيتن ۾ اٿرن هيٺ، اسلامي حقيقتن کي سمجهي نہ سگهندا“.

1920ع ۾ ڪيمبرج يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ڊاڪٽر نڪلسن، علامہ اقبال جي اجازت سان، ”اسرار خوديءَ“ جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان تي 52 صفحن جو مقدمو لکيو. جنهن ۾ هن اها وضاحت ڪئي تہ:
”علامہ ڊاڪٽر محمد اقبال جو پيغام نہ صرف نندي کنڊ جي مسلمانن لاءِ آهي، پر عالم اسلام لاءِ پڻ آهي. ان ڪري، هن اردوءَ جي بجاءِ فارسيءَ کي پنهنجي مطلب سمجهائڻ جو ذريعو بنايو. ڇو تہ فارسي زبان اسلامي دنيا ۾ تمام گهڻو مقبول آهي ۽ فلسفيانہ خيالات، جنهن خوبصورتي ۽ وضاحت سان، هن زبان ۾ ادا ٿي سگهن ٿا، سي ڪنهن ٻي زبان ۾ ممڪن ٿي نہ آهن.“

” هن جي جي شاعري اسانجي دل ۾ شيلي جي ياد کي تازو ڪري ٿي. انهيءَ جي باوجود هن جو هر خيال ۽ هر قول هڪ مسلمان جو خيال ۽ مسلمان جو قول معلوم ٿئي ٿو ۽ انهي جي ڪري وڌيڪ موثر آهي. هو هڪ پرجوش مذهبي مسلمان آهي ۽ هو هڪ نئين مڪي (مرڪز) جو خواب ڏسي ٿو. هن کي هڪ وسيع جمهوري دنيا نظر ٿي اچي، جنهن ۾ سڀ اسلامي رياستون متحد ۽ مشترڪ هجن.“

” اهو ياد رکڻ کپي تہ جڏهن هو مذهب جو نالو وٺي ٿو تہ ان مان مراد صرف مذهب اسلام آهي. ۽ اقبال جو نظريو هڪ ” آزاد مخلص اسلامي برادري آهي “. جنهن جو مرڪز ڪعبت الله آهي ۽ ان جو تعلق الله ۽ الله جي رسول اڪرم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن سان هجي. ”اسرار خودي “ ۽ رموز بيخودي، ۾ انهي مطلب جي وضاحت ٿيل آهي

اها حقيقت آهي تہ اقبال ”اسرار خودي “ ۾ ”عمل “ تي زور ڏنو آهي ۽ مسلمانن کي ”عمل “ جي ترغيب ڏئي، ٻڌائي ٿو تہ زندگي ۾ ”عمل “ جونالو آهي ۽ ۾ ”عمل “ پنهنجي ذات کي سڃاڻڻ مان پيدا ٿيندو. اها ئي ”خودي “ ۽ خودشناسي آهي. عرفان نفس بہ اهو آهي ۽ عرفان نفس جو مطلب عرفان رب آهي. حضور عليہ الصلوات والسلام جن فرمايو آهي تہ ” مَن عَرَفَ نَفسَہ فَقَد عَرَفَ رَبہٗ“ (جنهن پنهنجو پاڻ کي سڃاتو، تنهن رب کي سڃاتو). در اصل انسان ۾ پرتو الاهي موجود آهي؛ جنهن ڪري ئي انسان کي خدا جو راز، قرار ڏنو ويو آهي ۽ خدا جي ذات، انسان کان جدا نہ آهي. اهو انسان جي شہ رڳ کان بہ ويجهو آهي

اقبال، انهيءَ نڪتي کي پروڙيندي، ننڍي کنڊ جي مسلمانن کي بيدار ڪرڻ ۽ پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ لاءِ، پنهنجي شاعريءَ کي وقف ڪيو ۽ اهو ٻڌايو تہ ڌارين جي زير اثر رهي، مسلمانن پنهنجي شخصيت ۽ اصليت کي گم ڪري ڇڏيو آهي. حقيقت ۾ مسلمانن پاڻ کي بيگانن جي حوالي ڪرڻ سبب ئي تڪليفون ڏٺيون آهن، ان ڪري انهن کي

پنھنجي حقيقت کان آگاھ ٿيڻ گھرجي ۽ غلاميءَ جي عارضي زنجير کي ٽوڙي، آزاديءَ، عدل ۽ ايمان جي قوت سان پنھنجي پيرن تي بيھڻ گھرجي. بقول ناصر خسرو:

مسلم استي بي نياز از غير شو

اھل عالم را سراپا غير شو

پيشِ منعم شکوه گردون مکن

دستِ خويش از آستين بيرون مکن

چون علي در ساز بانانِ شعير

گردنِ مرحب شڪن، خيبر بگير

رزق خود را از ڪف، دونان مگير

يوسف استي خويش را ارزان مگير

(تون مسلمان آھين، غيرن کان بي نياز ٿيءُ ۽ ھي سارو عالم تنھنجي لاءِ ڌاريون آھي؛ نعمت ۽ مال وارن جي اڳيان پنھنجي مسڪيني جي شڪايت نہ ڪر ۽ پنھنجو ھٿ، پنھنجي آستين کان ٻاھر نہ ڪڍ؛ حضرت عليؑ عليہ السلام جي طريقيڪار سان مرحب جي گردن کي پيچ ۽ خيبر کي فتح ڪر؛ پنھنجو رزق پست ۽ ڪميڻن کان طلب نہ ڪر . تون يوسف آھين ۽ پنھنجو پاڻ کي سستو نہ ڪر .)

خوديءَ واري فلسفي ۾ علامہ اقبال، نٽشي سان اتفاق ڪري ٿو ۽ چئي

ٿو ته خوديءَ جو انڪار مغلوب ۽ تباهه ٿيل قومن جو نشان آهي . پر زبردست قومون پنهنجي وجود کان غافل نه ٿيون ٿين، اهي تسخير پسند هونديون آهن . ان جي ابتڙ ڪمزور قومون فريب ڪاري ۽ خوشامند سان پنهنجو مطلب حاصل ڪن ٿيون . ڪين پنهنجي ڪمزوري، ذلت جي بجاءِ فضيلت جي صورت ۾ نظر اچي ٿي . پنهنجي بي سروساماني کي "فقر" جو نالو ڏنو وڃي ٿو . اها اصل ۾ عيسائي رهبانيت جي تعليم آهي ته جنت ضعيفن ۽ عاجزن کي ملندي ۽ باهمت صاحب ثروت و دولت، انهي ۾ داخل نه ٿيندا؛ جيئن اقبال فرمائي ٿو.

جنت از بہ رِ ضعيفان است و بس
قوت از اسباب خسران است و بس
جستجوي عظمت و سطوت شراست'
تنگدستي از امارت خوشتراست

علامه اقبال "اسرار خوديءَ" ۾ عجمي ۽ افلاطوني نظريات کي، اسلامي زندگيءَ ۽ ادبيات تي ڪاپاري ڌڪ قرار ڏئي ٿو ۽ اسلامي سياست جي تاريخ ۾ اهڙا مثال موجود آهن جن ۾ يهودين، نصارن ۽ عجمي گروهن، اسلام کان مغلوب ٿي، ظاهر ۾ ته اسلام کي قبول ڪيو، پر اندروني طرح سان نهايت لطيف ۽ باريڪ ذريعن سان اسلامي عقيدتن کي ڪمزور بنايو. عام طرح سان اسلامي ادبيات ۾ اهڙا نظريا پيش ڪيا

ويا، جن مسلمانن کي زندگيءَ جي جدوجهد کان هٽايو ۽ قناعت پرستي، لذت پرستي ۽ سڪون پرستيءَ جو درس ڏنو ۽ خودداريءَ کان محروم رکيو. افلاطون جي فڪر لاءِ اقبال چئي ٿو:

راهبِ درينه افلاطون حڪيم،
از گروه، گوسفندان، قديم.
گوسفندي در لباسِ آدم است،
حڪمِ او برجانِ صوفي محڪم است،
فڪر افلاطون زيان را سود گفت،
حڪمت او بود را نابود گفت،
قومها از سڪر او مسموم گشت،
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت،

(يونان جو مشهور فيلسوف افلاطون، قديم زماني جو تارڪ الدنيا درويش ۽ پنهنجي زماني جي رڍن مان هڪ هو؛ هو انسان جي لباس ۾ رڍ هو، ۽ صوفين تي سندس خيالات ڇانيل آهن. هن جي فلسفي، موجود کي ناموجود چيو ۽ (نتيجو اهو نڪتو جو) نقصان کي نفعو قرار ڏنو ويو. هن قومن کي اهڙو ته نشو ڏنو جو جن قومن افلاطون جو فلسفو اختيار ڪيو، سي ذوق عمل کان محروم رهجي ويون.)

اقبال چئي ٿو تہ عرب جي ڪلام ۾ حقيقت پروري ۽ همت افزائي هئي. ان ۾ صحرا جي گرمي ۽ بادِ صرصر واري تندي هئي. ليڪن عجمي فڪر ۽ جذبات جو اهو حشر ٿيو جو اسلامي ادب، زندگيءَ جي قوتن کان محروم ٿي ويو. ان ڪري ضروت انهي امر جي آهي تہ ٻيهر عرب جي صالح ادب ڏانهن رجوع ٿيڻ گهرجي ۽ جنهن ۾ ئي گرمي، تندي ۽ زندگيءَ جي عملي قوت موجود آهي. فرمائي ٿو:

فڪر صالح در ادب مي بايدت،
رجعتي سوي عرب مي بايدت
از چمن زارِ عجم گل چيده اي،
نو بهار هند و ايران ديده اي.
اند ڪي از گرميءَ صحرا بخور،
باده ديرينہ از خرما بخور.
سريڪي اندر بر گرمش بده.
تن دمي باصر صر گرمش بده.
مد تي غلطيده اي اندر حرير،
خوبہ ڪرپاس درشتي هم بگير.
خويش رابر ريگ سوزان هم بزن،
غوطہ اندر چشمہ زمزم بزن.
تا شوي در خوردِ پيڪارِ حيات،

جسمر و جانت سوزد از نارِ حيات

(ادبيات ۾ اهڙي فڪر ۽ خيال جي ضرورت آهي، جنهن مان حسين عمل جو جذبو بيدار ٿئي ۽ ان جي لاءِ عربن جي شاعري کي ئي نموني طور ڏسڻ گهرجي يا عرب ڏانهن رجوع ٿيڻ گهرجي، تو عجم جي باغ ۾ گل چونديا، هندوستان ۽ ايران جي نئين بهار کي ڏٺو، هاڻي ڪجهه صحرا جي گرميءَ جو بہ لطف حاصل ڪر ۽ کجور جي ديرينہ مي نوش ڪر؛ تون پنهنجو سر صحرا جي گرميءَ جي حوالي ڪر ۽ پنهنجي جسم کي ڪجهہ وقت لاءِ صر صر واري گرمي ڏي؛ تون وڏي عرصي تائين ريشمي لباس ۾ مست رهيو آهين، هاڻي ڪجهہ وقت لاءِ سوٽي تلي ڪپڙي جو پاڻ کي عادي ڪر؛ پاڻ کي تيز ۽ برندڙ واريءَ جي حوالي ڪر ۽ زمزم جي چشمي ۾ ٽٻي هڻ؛ جڏهن تون پاڻ ۾ اهي صفتون پيدا ڪندين، تڏهن زندگي جي جدوجهد جي قابل ٿي سگهندين؛ ۽ پوءِ تنهنجي جسم ۽ جان ۾ زندگي جي حرارت پيدا ٿي سگهندي .)

علامہ اقبال ”اسرار خودي“ ۾ ”خودي“ جي ڪمال جو بہ ذڪر ڪيو آهي ۽ فرمائي ٿو تہ خوديءَ جو ڪمال محبت آهي ۽ انهي اصليت ۽ حقيقت کان منهن موڙڻ ڪفر آهي:

منڪر حق نزد ملا ڪافر است،

منڪرِ خود نزد من ڪافر تر است.

(خدا جو منڪر، ملا جي نزديڪ ڪافر آهي، پر پنهنجي حقيقت جو منڪر، منهنجي نزديڪ وڌيڪ ڪافر آهي.)

"خودي" جو ڪمال محبت ۾ انهي ڪري آهي جو انسان دوستي، ٻين جي خدمت ڪرڻ، مهر ۽ محبت سان پيش اچڻ، صفت رحماني آهي ۽ خداوند تعاليٰ جي اسماءِ حسنيٰ ۽ "رحمان" ۽ "رحيم" جي تجلي نمايان آهي، انسان ۾ به اهڙيون صفتون موجود آهن. صرف مهر و محبت واري شناس جي ضروت آهي. علامه اقبال فرمائي ٿو:

نقط نوري ڪه نامِ او خودي است،

زير خاڪ ما شرارِ زندگي است .

از محبت ميشود پابنده قر،

زنده تر، سوزنده تر، تابند، تر .

(اها نور واري تجلي يا نقطو، جنهن جو نالو "خودي" آهي،سو اسان جي خاڪي جسم ۾ زندگي جي هڪ شعلي وانگر موجود آهي؛ اهو محبت سان دوام حاصل ڪري ٿو ۽ زنده تر، دڪندڙ ۽ وڌيڪ چمڪندڙ ٿئي ٿو.)

جڏهن انسان پنهنجي حقيقت کان آگاهه ٿئي ٿو ته هن کي تجليات الاهي ۽ جمال خداونديءَ جو جلوو نظر اچي ٿو، ڇو ته "خودي" جي ماهيت عشق آهي.

هست معشوقي اندر دلت،

چشم اگر داري بيا بنمايت.

عاشقانِ او ز خوبان خوب تر،

خوشتر و زيبا تر وحب و محبوب تر.

(تنهنجي دل ۾ هڪ محبوب لڪل آهي، جيڪڏهن تون بصيرت واري نگاهه رکين ٿو ته اچ ته تو کي ڏيکاريان. اهو اهڙو محبوب آهي، جو ان سان محبت ڪرڻ وارا، حسينن کان زياده حسين، زياده خوش وضع، زياده زيبا ۽ زياده وڻندڙ آهن.)

علامه اقبال "اسرارِ خوديءَ" ۾ چئي ٿو ته هر شئي ۾ پاڻ کي ظاهر ڪرڻ ۽ پنهنجي جلوه نمائي جو ذوق آهي ۽ اهو فطرت جو قانون آهي ۽ زندگيءَ جي عمل ۾ اها نمايان حقيقت موجود آهي.

پيڪر هستي ز آثار خودي است،

هر چه مي بيني ز اسرار خودي است،

وا نمودن خويش را خوي خودي است،

خفته در هر ذره نيروي خودي است،

(ذات خداوند تعاليٰ جو ظهور "خودي" جي ڪري آهي ۽ ڪجهه ڏسون ٿا، سو "خودي" جو راز آهي. پنهنجو پاڻ کي ظاهر ڪرڻ، خوديءَ جي خوءِ آهي (۽) هر لڪل ذري، خوديءَ جي طاقت جو اهڃاڻ آهي.)

اقبال ”اسرار خوديءَ“ ۾ خوديءَ جي فلسفي جي تربيت لاءِ ٽي طريقا پيش ڪري ٿو:

(1) اطاعت ، (2) ضبطِ نفس، (3) نيابت الاهي

(1) اطاعت: اطاعت مان مراد خداوند تعاليٰ جي فرضن جي ادائگي آهي ۽ هر اها شئي جيڪا حرام ڪيل آهي، ان جي ويجهو نه وڃڻو آهي. انسانيت جي بهترين اخلاق تي هلي، حضور عليہ الصلواتہ والسلام جن جي زندگيءَ کي شعار بنائڻ گهرجي. انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ ۾ اسلامي شريعت جي خلاف هر قدم کي روڪڻو آهي ۽ اسلامي آئين ۽ احڪامن جو پاڻ کي پابند بنائڻو آهي. ان بعد ئي حق ڏانهن رجوع ٿي سگهي ٿو ۽ باطل کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهجي ٿو. اقبال فرمائي ٿو:

هرڪہ تسخيرِ مه و پروين ڪند ،

خويش را زنَجيري آئين ڪند

(اهوئي چنڊ ۽ پروين تي تسخير حاصل ڪري سگهندو، جيڪو اسلامي آئين سان پاڻ کي جڪڙي ڇڏيندو.)

(2) ضبطِ نفس: هتي علامہ اقبال اٺ جو مثال ڏيئي چئي ٿو ته اُٺ، خود پرور، خود پرست ۽ خود سر آهي . انساني نفس جي ساڳي حالت آهي، جڏهن انسان پنهنجي نفس تي پوريءَ طرح ضابطو رکي ٿو ته ”گوهر“ بنجي ٿو ۽ ان مان دنيا جي اسباب جي محبت يا ان جي وڃڻ جو خوف

ختم ٿيو وڃي ۽ هو صرف خدا جي ذات ۾ هڪ ٿيو وڃي :

ه رکه‌باشد چون جان اندر تنش،
خُم نگرد د پيشِ باطل گردنش،
خوف را درسينہ ا وراه نيست،
خاطرش مرعوب غيرالله نيست،

(جنهن جي اندر ۾ حق، جان جي مثل سمايل هوندو، تنهن جو ڪنڌ باطل جي اڳيان ڪڏهن بہ نہ جهڪندو؛ خوف کي تہ هن جي سيني ۾ جڳهہ ئي نہ آهي ۽ سندس دل الله جي سواءِ ڪنهن کان بہ مرعوب نٿي ٿئي.)

(3) **نيابت الاهي**: اطاعت ۽ ضبطِ نفس جون منزلون ڪاميابيءَ سان طيءَ ڪرڻ بعد، ٽي منزل نيابت الاهي يعني خلافت الاهي جو منصب آهي. جيڪي خدا جي نائب جون وصفون بيان ڪيل آهن ۽ اهي حضور عليه الصلواتہ والسلام جن جي اوصاف جو ع ڪس ۽ پرتو آهن . هتي علامہ اقبال کي انهيءَ مرد مومن جي تلاش آهي، جيڪو دنيا کي عدل و انصاف ۽ رواداريءَ جي راحت سان مالامال ڪري سگهي . چئي ٿو.

نائبِ حق همچو جانِ عالم است،
هستي اوظلِ اسمِ اعظم است.

از رموز جزو کل آگه بود.

درجهان قائم بامرالله بود

پخته سازد فطرت هر خام را،

ازحرم بیرون کند اصنام را.

نوع انسان را بشیر وهم نذیر،

هم سپاهي هم سپهگر هم امیر.

(خدا جي نائب کي دنيا ۾ اها حيثيت حاصل هوندي آهي، جيڪا جسم ۾ جان کي آهي، نائبِ حق جزءِ ڪل جي راز ڪان آگاهه ٿئي ٿو، هو دنيا ۾ الله جي حڪم سان قائم آهي ۽ الله جا حڪم جاري ڪرڻ، هن جو اصلي ڪم آهي؛ نائبِ حق هر خام فطرت کي پختو ۽ پائيدار بنائي ٿو. جهڙيءَ طرح سان رسول الله صلعم، حرم مان بتن کي ڪيرائي ڇڏيو هو، اهڙي طرح سان، نائبِ حق ماڻهن جي فطرت مان حرص و هوا جي بتن کي ڪيڏي ٿو ۽ اهوئي انهن جي فطرت کي پختي ڪرڻ جو طريقو آهي.)

نوٽ : هيءَ مضمون مهراڻ رسالي جي "علامہ اقبال نمبر" 1977ع جولاءِ _ دسمبر جي ايڊيشن ۾ ڇپيل آهي